УДК 161.2:81'373.23

Оксана Лавер (Ужгород)

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ АНТРОПОНІМНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ П. КУЛІША

У статті проаналізовано функціонально-стилістичні різновиди антропонімної лексики, а також визначено структуру й наповнення літературно-художнього антропонімікону П. Куліша, зокрема використання письменником власних назв історичних осіб та власних назв, вигаданих письменником, а також національно/регіонально значущих літературно-художніх антропонімів згідно з їхньою інформаційно-оцінною характеристикою.

Ключові слова*: лексика, літературно-художній антропонім, функція, семантика.*

У теоретичних дослідженнях, присвячених літературно-художній антропонімії, часто наголошують на особливостях семантики і функціях власних назв на рівнях мови і мовлення, зокрема звертають увагу на проблему полісемантичності та поліфункціональності власних назв персонажів. О.В. Суперанська так говорить про семантику власних назв у художньому творі: «У семантиці власної назви сконцентровані й мовленнєві (адресні), й екстралінгвістичні енциклопедичні (історичні, географічні) відомості, і психологічні, емоційні, афективні моменти, й ідеологічна спрямованість назви, й особливості її сприйняття» [11: 323]. Такої ж думки й інші дослідники літературно-художньої ономастики. О.І . Фонякова вважає, що «загальна властивість власної назви... — її сугестивність, тобто накопичення різного роду конотацій і семантичних компонентів, що йдуть від асоціацій у тексті і поза текстом» [14: 32]. Аналогічного погляду дотримуються й українські вчені: „Зарахування певного ЛХА, — констатує Л.О. Белей, — до одного з функціонально-стилістичних типів не означає відсутності у ньому ознак іншого стилістичного типу» [1: 10].

У складі поліфункціональних літературно-художніх антропонімів (далі ЛХА) П. Куліша, зокрема, наявні власні назви історичних осіб та власні назви, вигадані письменником. Власні назви історичних осіб се-

© О.В. ЛАВЕР, 2010

ред поліфункціональних ЛХА П. Куліша становлять чи не найчисленнішу групу. Ядром, центром цієї групи ЛХА можна назвати йменування відомих історичних осіб — *Дмитра Вишневецького, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного* та *Богдана Хмельницького,* частотність вживання яких підтверджує особливу питому вагу цієї онімної семантики.

Вживання кожного з названих ЛХА характеризує висока варіативність структури ЛХА, яка включає, крім власне антропоніма, часто й апелятив: *Дмитро Вишневецький — Байда, Байда Вишневецький, князь Байда, запорожець Байда; Северин Наливайко — Цар Наливай, Северина, Наливайко, Наливай, Тверезяка; Петро Сагайдачний — Сагайдак, Конашевич, син Конаша; Богдан Хмельницький — Хміль Хмельницький, Хміль, батько Богдан, старий Хміль* тощо. Це давало авторові змогу розширювати онімне значення ЛХА, завдяки чому окремі варіанти ЛХА набували статусу поліфункціональної стилістичної значущості. З-поміж перелічених тут варіантів ЛХА, якими йменуються Дмитро Вишневецький, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний та Богдан Хмельницький, статусу поліфункціональних набувають ЛХА-прізвиська, нерідко винесені автором і в заголовок твору. Пор.: *«Байда,* князь Вишневецький», «Цар *Наливай», «Хміль* Хмельницький». Варіанти ЛХА *Байда, Цар Наливай* та *Хміль* у заголовках творів сприяють «розкриттю авторської ідеї-концепта і загальної проспекції тексту» [14: 28].

Варіанти ЛХА *Байда, Петро Сагайдачний, Цар Наливай, Богдан Хмельницький,* власне обігрування їхньої доонімної семантики у відповідних текстах, стало своєрідним ключем для розуміння глибокого змісту історичних картин. ЛХА такого типу у літературно-художній антропонімії вважаються словами-«лейтмотивами», ключовими словами, що «володіють особливим експресивно-тематичним зарядом, і є неодмінно зіставними з різноплановістю твору й образом автора як виразником основного ідейно-естетичного змісту твору» [14: 58]. Власні назви гетьманів Байди, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького стали історико-культурним ключовим осердям драматичних творів П. Куліша: вони викликають асоціації з тими періодами історії, коли жили реальні прототипи персонажів-денотатів. Так, наприклад, варіант хронологічно значущого, фольклорного за походженням ЛХА *Хміль* у ряді літературних текстів П. Куліша став не лише символом національно-визвольної війни 1648 —1656 рр., а й набув низки інших конотацій, на ґрунті яких істотно розширено його виражальні можливості; автор свідомо пов'язує варіант ЛХА *Хмельницький — Хміль* із відповідним омонімічним ботанічним номеном: «Колись давно, як *Хміль* кругом нас не обвився...». («Стор. і Стор.»); «Як по Вкраїні *Хміль* п'яний повився густо, Усяк тоді за свій здоровий розум брався...» («Уляна-клюшниця»).

Якщо в ранніх творах «Чорна рада», «Великі проводи» для номінації Б. Хмельницького П. Куліш використовує хронологічно значущі варіанти ЛХА з відтінком пошани *батько Богдан, батько Хмельницький, старий Хмельницький, пан Хмельницький,* то в пізніших творах

письменник вживає переважно прізвисько *Хміль,* яке в П. Куліша асоціюється, за аналогією до народних пісень, з рослиною, котра робить п'янкими різні напої, та живе тому, що обвивається навколо інших рослин чи дерев. «Народная поезия, — коментує письменник, — воспользовалась именем гетмана, чтобы уподоблять завзятость козацкую завиткам растения дающего меду й пиву хмельную силу» [4: 617]. У народному розумінні сила рослини прирівнюється до діяльності козацького гетьмана та до наслідків такої діяльності:» Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється? Гей, той то *Хмельницький,* що з ляхами б'ється» (Народна пісня). За народнопоетичною традицією, П. Куліш інтерпретує ЛХА-прізвисько *Хміль* для художнього змалювання загальнонародних настроїв в епоху національно-визвольної війни: «Закрутилась круто Зелена *хмелина,* Звившись на тичину; Огласило хлопство Шляхту брехунами На всю Україну...» («Великі проводи»). Пор. ще: «Серед кривавих куп «*Хміль* на тичину звився»; «Так високо, як ще ніхто не зопинавсь: Бо рідним братом він татарину зробився...» («Уляна-клюшниця»).

Відчутна також негативна емоційна оцінність, притаманна для поліфункціонального ЛХА *Хміль,* у поемі «Хміль Хмельницький», де цей онім, окрім хронологічної значущості, є виразником конотації зневаги, осуду: «Парубки йдуть співаючи, А дівчата — ридаючи, Молодії молодиці — Кленучи *Хмеля* проклинаючи: Ой бодай тебе, злюко *Хмелю,* Перва куля не минула!.. Що несита пелька наші Молодощі проглинула? («Хміль Хмельницький»). Хронологічна значущість ЛХА Богдан у поезії «До Богдана» також ускладнюється емоційно-оцінними конотаціями. Пор.: «*Богдане,* зраднику і патріарху зради! Цураєшся і на тім, як на сім світі правди» («До Богдана»). Найбільший потенціал негативного ставлення до найменованого персонажа (Богдана Хмельницького) акумулював у собі поліфункціональний ЛХА *Тамерлан Хмельницький* у поемі «Нагай». Тут П. Куліш, порівнюючи жорстокість українського гетьмана із жорстокістю середньоазійського полководця Тамерлана [3: 329], об'єднує обидві власні назви в одну й ідентифікує нею *гетьмана Хмельницького — Тамерлан Хмельницький.* Лише в устах прихильників Хмельниччини ЛХА-прізвисько *Хміль* звучить з пошанним емоційним відтінком: «А нам *Хміль* і п'яний переважував розум тверезих — не то Ляхву, та й Москву» («Нагай»).

Фольклорний за походженням варіант ЛХА Дмитро Вишневецький — *Байда* володіє не лише хронологічно значущим потенціалом, а й асоціюється із зародженням козацтва, заснуванням першої Запорізької Січі на острові Мала Хортиця [3: 157]. Доантропонімна семантика ЛХА-прізвиська *Байда,* його фольклорна інтерпретація послужила підґрунтям для поліфункціональності цього варіанта власної назви. Так, доантропонімна семантика ЛХА *Байда* асоціюється з кількома рисами, притаманними характерові героя [10 І: 89—90]. ЛХА *Байда* часто вживається у драмі то з прислівником байдуже, то з дієсловом байдувати: герой байдужий до життєвих труднощів та небезпек,

байдужий до страху, байдужий до власної долі і певною мірою до власної родини, небайдужий лише до правди і справедливості: «*Чи* жизнь, чи смерть, чи рай, *чи пекло* — Про все байдуже *Байді* запорожцю... Йому байдуже батьківщину кинуть, Плачущу матір дома занехати. Для тих пустинь, кочовищ запорозьких, Затонів, комишів, лугів Дніпрових. Він *Байдою* зневажливо назвався — Титулу *Вишневецьких* одцурався...» З іншого боку, не виключено зв'язок ЛХА *Байда* зі словами байдак — човен, байдувати — човнярювати [10 І: 90], котрі викликають такі асоціації: подорожі, мандри, пошуки невідомого. Адже дія драми базується саме на подорожах Байди з України до турецького султана, потім знову в Україну, потім до Москви і знову повернення: «...Годі тобі, *князю Байдо,* байдувати, Сватай мою дочку та йди царювати...» Наведений уривок — це рядки з відомої народної пісні «В Цареграді на риночку...», котрий П. Куліш вводить у текст драми з незначними змінами. У народній пісні звертання до героя звучить просто: «Годі тобі, *Байдо*» [12; 13], — а у П. Куліша з апелятивом *князю,* яким письменник, можливо, хотів наголосити на соціальному походженні свого героя. Взагалі народні лідери у творах Куліша у найменуваннях, крім позитивних епітетів, містять філософські апелятиви, які засвідчують аристократизм їхньої душі... В іншому літературному тексті П. Куліша — поемі «Маруся Богуславка» також одним із персонажів є Дмитро Вишневецький, який, однак, тут називається не поліфункціональним ЛХА *Байдою,* а іншим варіантом — *Байда Митрик Вишневецький:* «...Ся шибениця в нас — Мосток Мертвецький. На ній за гак залізний зачепившись, Висів ваш *Байда Митрик Вишневецький*». Оскільки ЛХА *Байда Митрик Вишневецький* вживається у монолозі турецького султана, то, окрім хронологічної значущості, цей варіант передає відчутну конотацію зневаги, а тому і його слід зарахувати до поліфункціональних. Щоправда, в устах персонажів-українців хронологічно значущий ЛХА *Байда* має позитивні емоційно-оцінні конотації. Пор.: «*О Байдо,* сонце староруське правди! Хіба ж на те бажав єси сконати, Щоб у кривавій правоті голоти Ім'я твоє служило до роботи?» («Цар Наливай.»). Варіанти ЛХА *Северин Наливайко, Цар Наливай, Тверезяка* також можна трактувати як поліфункціональні літературно-художні оніми. Кожний із варіантів найменування цього персонажа П. Куліша має своє доантропонімне значення, яке породжує супровідні асоціації, котрі, своєю чергою, служать для кращого розуміння образу. Вже саме поєднання титулу й прізвиська *Цар Наливай* є казусним. Адже в П. Куліша *Царем* іменується герой без держави, без монархії, без багатств, маєтків, земельних володінь, такий собі козацький ватажок, котрий годує своє військо звичайними грабунками під час повстань: *«Цар руїнників та паліїв», «Цар п'яницький».* Однак Северин Наливайко — це й *лицар,* що «*в грудях має серце левове, хоробре»,* і через це міг би бути справжнім царем. ЛХА-прізвисько *Наливай* видається, на перший погляд, також двозначним: «той, що любить пити горілку» і « той, що любить наливати, пригощати»

[10 VII: 117–118], однак справджується і підтверджується контекстом лише друге значення. *Наливай* в інтерпретації П. Куліша це той, хто *«тільки й знає кубки наливати, Щоб війську Духа вгору підіймати»,* хто *«воду-прохолоду Над огняну горілку прекладає, А трунки добрі вольному народу В цебри, та кінви безліч наливає»* та *«кров людську, як воду, проливає».*

Підтвердженням байдужості денотата до алкоголю виступають часто вживаний епітет *тверезий* та похідний від нього ЛХА-прізвисько *Тверезяка.* У найменуванні *тверезий Цар Наливай* відчувається несумісність внутрішньої форми ЛХА *Наливай* та означення *тверезий.* І саме цей варіант у загальному контексті твору став виразником головної думки драми: алкоголем та війною самостійної держави не здобудеш.

На відміну від попередніх ЛХА, доантропонімна семантика ЛХА *Сагайдак з* енциклопедичною характеристикою денотата-персонажа безпосередньо не узгоджується. Але якщо припустити можливість такого узгодження, то потрібна якась логічно-смислова проміжна ланка у ланцюзі асоціацій. Доантропонімна семантика ЛХА *Сагайдак* — «сумка для стріл» [10 IX: 8 – 9], у філософсько-поетичному контексті драми для цього поняття уможливлюють асоціації збірності: братерство, братство (у випадку з Сагайдачним Київське братство), сукупність, єдність, єднання. Герой із прізвиськом *Сагайдак* — розважливий керівник, марно кров не проливає, прагне до миру в рідній країні і миру з іншими державами, прагне єднання українського народу, *братерства,* що підтверджується змістом драми: «Мій синку! Є тепер за що лягати У полі трупом щирим козакам: Наш *Сагайдак* завзявся показати Дорогу давню до братів братам» («Петро Сагайдачний»).

До Кулішевих поліфункціональних ЛХА-протонімів можна зарахувати й ЛХА *Сковорода.* У медитативній поемі «Грицько Сковорода» ЛХА *Сковорода* виступає не лише хронологічно значущим онімом, адже П. Куліш скористався доантропонімійною семантикою прізвища поета-філософа для характеристики мови його творів, точніше їхнього суспільного резонансу: *шкварчить Сковорода — у* значенні говорить, висловлюється. Однак критика не дошкульна, а, радше, співчутлива. П. Куліш розумів, що стан літературної української мови XVIII ст., засміченої на той час русизмами, полонізмами, латинізмами, церковнослов'янізмами, не сприяв популяризації праць *Григорія Сковороди:* «Оттим-то псальмами шкварчала Ба й свячена *Сковорода:* Бо рідне слово школа ссала, Як ссала кров із нас орда»... Герой поеми, як і його реальний прототип, людина високоморальна, безкорислива — «волі й правди чоловік»: «Між письмаками, ба й панами, Блищав умом *Сковорода;* Та й він, мов у жиру вода, Шкварчав побожними віршами... ...Шкварчав на панство за хижацтво...».

Розглянуті факти використання П. Кулішем поліфункціональних ЛХА-протонімів цілком підтверджують думку О.І. Фонякової, яка слушно зауважує: «Формування індивідуального значення відбувається

на основі семантичної взаємодії власної назви з усіма трьома рівнями семантичної композиції — в їх синтагматичних та парадигматичних зв'язках і відношеннях. Наявні три ступені семантичної конденсації власної назви у художньому тексті, які відповідають їх естетичному перетворенню. Це — індивідуалізація, типізація і символізація семантики власної назви, котрі виникають завдяки співвідношенню таких естетичних категорій, як художнє ім'я і характер, ім'я і подія, ім'я і соціальний тип, ім'я і час: контекст епохи, історичного періоду, відображеного у творі і т. д.» [14: 32 – 33]. У романі «Чорна рада» П. Куліш також використовує поліфункціональні ЛХА, до числа яких можна зарахувати ЛХА *Івинтовка*. Окрім хронологічної значущості, ця власна назва персонажа допомагає охарактеризувати минуле денотата-персонажа, а також викликає асоціацію із честолюбними прагненнями героя до влади: «Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загони, то вже ніхто дальше його не пробереться; і говорять було козаки: «О, далеко наша *Івштовка* досягає!». У суспільному житті персонаж також «далеко досягає» — прагне стати князем, з осавула хоче піднятись до полковника.

У драмі «Цар Наливай», окрім власної назви головного героя, поліфункціональним є ЛХА *Правдич Оришевський,* в якому П. Куліш об'єднав найменування двох різних історичних осіб *Яна Оришевського* (? – 1605 р., запорізький ватажок) та *Правдича Більського* (син польського літописця Мартина Більського). На думку П. Куліша, вони були родичами, рід Більських мав герб Правдичів [4: 735]. У драмі неодноразово натрапляємо на випадки поетичного обігрування доантропонімійної семантики ЛХА *Правдич:* для об'ємнішої характеристики персонажа увиразнюється найяскравіша риса його характеру — любов до правди та справедливості: «Наш *Правдич Більський* надпись золотую Зробив потомкам на своїм портреті: Що проти простої живої правди Шкода шукати розуму й поради. ...Суддя козацький, *Правдич Оришевський,* Він правдою непохибною дише, На серці в нас, мов на папері пише («Цар Наливай»).

Взаємодетермінованою є двояка стилістична значущість — хронологічна та соціальна — у низки ЛХА-протонімів, які у літературних текстах П. Куліша створені за формулою «апелятив+ім'я»: *князь Гедимін, князь Голшанський, хан Батий, гетьман Свірговський, гетьман Яків Жах, полковник Сава Ганжа, реймент ар Остап Дашкович, кошовий Нечай, пан хорунжий Самко Мушкет* («Україна»), *осаул Гулак, полковник Шрам, князь Івинтовка* («Чорна рада») тощо.

У тексті поеми «Байда...» П. Кулішеві вдалося майстерно чергувати вживання різних варіантів ЛХА, яким іменується головний персонаж твору, завдяки чому досягнуто точності та вичерпності характеристики денотата. Так, наприклад, для турецького вояка головний герой — це *Байда* та *князь Вишневецький,* а тому ЛХА князь Вишневецький є поліфункціональним (хронологічно та соціально значущим): «Турецький сераскир: ...Уполював такого козарлюгу,

Якого світ не бачив од Олега. Попавсь у наші руки славний *Байда,* Герой земель і вод, *князь Вишневецький...*» А для славного українського козака Андибера *Байда* — це не *князь Вишневецький*. Тут ЛХА *князь Вишневецький* — лише соціально значущий ЛХА: «Андибер: Ми *князя Вишневецького* не знаєм: У судню раду *Байду* позиваєм».

Національна та соціальна стилістична значущість притаманна для ЛХА *Кавун, Кавунов,* що вирізняється, за словами Л.О. Белея, «гібридною структурою: основа українського прізвища дооформлена чужомовними формантами або ж український антропонім зазнає чужомовної, найчастіше російської, фонетичної трансформації» [1: 30]. Так, молодий рекрут *Кавун* в оповіданні П. Куліша «Дівоче серце» протестує, коли капітан називає його *Кавуновим*. «Свого отецького прізвища не цураюсь», — відважно заявляє Кулішів персонаж. За даними Л.О. Белея, окрім П. Куліша, поліфункціональні ЛХА з соціальною та національною стилістичною значущістю широко вживають чимало українських письменників XIX — поч. XX ст. Напр.: *Данило Кряжов* (Панас Мирний), *Валігурський* (І. Франко), *Дурінда* (В. Винниченко), *Конон Книшов* (С. Черкасенко) та ін.

Як бачимо, поліфункціональні ЛХА П. Куліша — це літературні оніми, яким притаманна непересічна естетична вартість та дуже широкі виражальні можливості. Найчастіше поліфункціональні ЛХА П. Куліша виступають важливим мовностилістичним засобом характеристики персонажів-денотатів за хронологічною, соціальною та національною ознаками, а також їх суб'єктивної оцінки. Характерною рисою онімної складової частини ідіостилю П. Куліша є майстерне використання письменником ЛХА, утворених на базі *реальних* іменувань *історичних осіб,* у ролі поліфункціональних. Прикметно, що статусу поліфункціональних ЛХА чимало літературно-художніх онімів П. Куліша здобувають завдяки майстерній стилізації їх у дусі українських фольклорних традицій.

В українських літературно-художніх текстах власні назви персонажів, як відомо, здатні забезпечувати загальнонаціональний фон (український чи неукраїнський), створювати регіональний колорит, розкривати національне походження денотата-персонажа, виражати чи уособлювати проблему національного характеру [6: 20]. Наше дослідження демонструє, що національна семантика в онімному значенні ЛХА П. Куліша є важливим компонентом. Майже всі ЛХА письменника, будучи частиною художнього твору, в котрому дія відбувається на певній території, відображають особливості антропонімікону цієї території на певному синхронному зрізі, тобто виступають мовним засобом творення певного національного фону художнього твору, «відтворюють локально-суспільний колорит» [2: 63]. Загальноукраїнський національний фон у художніх творах П. Куліша, що покликаний правдиво, реалістично відображати українську антропонімну дійсність, репрезентують традиційні в українській мові XVI–XIX ст. народнорозмовні варіанти чоловічих та жіночих імен типу *Настуся* («Настя»), *Катруся*

(«Байда...»), *Оленка, Ганна, Іван* («Дівоче серце»), *Орися* («Орися»), *Леся, Петрусь* («Чорна рада») тощо, структура яких має суто українські риси. Відапелятивні чоловічі прізвищеві назви та прізвиська, утворені письменником на базі української лексики, також слугують виразним мовним засобом творення українського національного тла багатьох літературних текстів П. Куліша. Так, наприклад, лише в тексті роману «Чорна рада» автор вживає низку національно значущих ЛХА типу *Шрам, Черевань, Невольник, Сурмач, Тур* та ін., які, окрім іншого, забезпечують український колорит першого українського історичного роману. Пор. ще: *Репепа* («Петро Сагайдачний»), *Піддубень* («Дівоче серце»), *Гак* («М. Гак») тощо. Помітний національно значущий компонент онімного значення притаманний і для ЛХА, структура яких містить специфічно український андронімний суфікс **-их(а)** та патронімний **-івн(а)**: *Карпиха* («Колії»), *Турuха, Череваниха* («Чорна рада»), *Ковбанівна, Лободівна* («Горда пані») та ін.

Однією із заслуг П. Куліша дослідники його творчості справедливо вважають залучення до української культури надбань європейської літератури [7: 7 – 13, 48, 123]. Інкультурація здобутків європейської літератури на українському грунті, окрім іншого, передбачала і знайомство українського читача з чужомовним антропоніміконом. Тобто перед П. Кулішем постало завдання витворити основні принципи творення чужомовного колориту засобами літературно-художньої антропонімії. У літературно-художній антропонімії П. Куліша проведено чітку роздільну лінію між ЛХА, яким притаманна українська та російська національна значущість, що є дуже важливо з огляду на місце Кулішевої літературно-художньої антропонімії в історії нового українського літературно-художнього антропонімікону. Загальноросійський національний фон в автобіографічних творах письменника покликані витворювати традиційні у російській мові трикомпонентні антропонімійні конструкції з типовими російськими прізвищами на **-ов (-ова), -ев (-ева)** та іменами по батькові: *Яков Якович, Филимонич, Марфа Яковлевна* («Як. Яков.»); *Василий Павлович Селезнев, Матвей Никитович Померанцев, София Карловна Хлопотова, Фекла Петровна* («Феклуша»). Російські традиційні іменні варіанти типу *Марфуша, Николаша* («Як. Яков.»); *Феклуша, Парамон* («Феклуша») та ін. також володіють помітним характеристичним потенціалом: вичерпно характеризують денотата за походженням, адже автор для персонажів-росіян вибирає ЛХА-імена з виразними російськими формантами **-уша, -аша**. Персонажі-поляки у літературних текстах П. Куліша йменуються ЛХА, утвореними за допомогою типових польських антропоформантів, в окремих випадках автор навіть вдається до латинографічного запису ЛХА, якими названо персонажів-поляків. Напр.: *Касилда, Оборська* («Цар Наливай»), *Ignas, Marysja, pani Puzinska* (із незакінченого оповідання.) та ін. Для номінації персонажів-мусульман П. Куліш використовує найпопулярніші мусульманські імена, які у свідомості українського читача однозначно пов'язуються з мусуль-

манським світом. Напр.: *Ахмет, Реджід-баша, Заїра, Зарема* («Марія Богуславка»), *Аеша, Хадиза, Магомет* («Магомет і Хадіджа») тощо. А от єврейські та іспанські ЛХА в інтерпретації П. Куліша наділені українськими елементами, тому їхня структура почасти українізована. Використання українізованих єврейських імен для номінації персонажів-євреїв зумовлено, на нашу думку, прагненням П. Куліша правдиво відобразити у власних текстах єврейські імена, що побутували в сучасній йому Україні: *жид Юдка* («Яка пані...»), *Лейба* («М. Гак»), *Хаїм* («Колії»), *Шмуль, Іцько, Хаїм* («Єврейська хоробрість»). А в оповіданні «Єврейська хоробрість» за допомогою найзнаковіших єврейських імен П. Куліш окреслює основні віхи єврейської історії: «Добре ви сини *Іуди* зробили, що мене послухали... *Аврум, нас* праотець, був синкар, *Сруль* — синкар, *Іуда* — синкар ...синкарство веде їх в зидовський рай». Іспанські за походженням ЛХА українізовані П. Кулішем, очевидно, свідомо. Можливо, завдяки українізації йменувань персонажів-іспанців П. Куліш хотів наблизити поему «Дон-Жуан» до українських творів, схожих за тематикою, наприклад, до Гоголівських «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки». У поемі «Дон-Жуан» письменник українізував не лише найменування головних героїв *донна Хоз, донна Інеза — пані Хозиха, дон Альфонсо — Альфонс,* а й ряд інших власних назв. Так, від ЛХА *Жуан* та *Юлія* автор за допомогою посесивних суфіксів утворює онімічну конструкцію за аналогією до українських. Пор.: *Жуанів рід, Юлин рід — рід Вишневецьких, Байдин рід* та ін. В одному з епізодів поеми «Дон-Жуан» для номінації численних представників соціальних низів Іспанії письменник використовує українські антропоніми — українські чоловічі імена у формі множини: «...Приятно вирватись із пишних ресторанів Між прості хатоньки *Грицьків, Харків, Степанів...*». Цей прийом П. Куліш, очевидно, запозичив із «Енеїди» І. Котляревського: «Еней ...знайшов з троянців ось кого: *Педька, Терешка, Шеліфона, Панька, Охріма і Харка, Леська, Олешка і Сізьона...*». Українськими прізвиськами з прозорою доантропонімною семантикою майже співзвучними з іспанськими найменуваннями письменник іменує кавалерів *донни Юлії,* створюючи для них у такий спосіб енциклопедичну та експресивно-оцінну характеристику: «Донна Юлія: Хіба ж на те я геть ганяла всіх моїх Зітхателів, та не старих, а молодих? Хіба ж Алжірського я графа не прогнала? *Каццані Musiko* три місяці мені Співав, а я йому: «О ні! Ні, ні, ні, ні!» А *Коріяні граф* прозвав мене: «Мадонна, Єдина чистая між гішпанками донна..». А скільки руських і вельможних англичан! *Граф Строгай* закохавсь в мене, мов той баран, А *пер Ірландський, Моунт,* рубака знакомий твій, Убив себе з нудьги, почавши вельми пити. *Я* в себе бачила два біскупи в ногах... А дюк *Ічар-Мурло*? А *дон Фернандо Жах*? («Дон-Жуан»). Поєднання в ЛХА типу *граф Строгай, Ічар-Мурло, дон Фернандо Жах* іспанської основи та інонаціонального (українського) компоненту не є випадковими: вони втілюють певний авторський задум. Адже характеристичні національно значущі ЛХА, за словами

Л.О. Белея, «не просто ідентифікують національну належність персонажа, але репрезентують, уособлюють цілу націю чи регіон» [1: 28]. Тому-то, на нашу думку, використання українізованих ЛХА, якими П. Куліш називає персонажів-іспанців, орієнтовано, очевидно, на полегшення процесу інкультурації на українському ґрунті здобутків світової культури.

У літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша нами виявлено національно значущі ЛХА, що ідентифікують уособлений персоніфікований художній образ нації, етносу. Так, наприклад, дія драми «Байда, князь Вишневецький» відбувається частково на території України, що входила до складу Польщі, та на території Туреччини в середині XVI ст., що П. Куліш окреслює не стільки топонімами, скільки національно значущими ЛХА. Національно значущими ЛХА в тексті драми «Байда...» стають імена відомих історичних осіб, що, окрім іншого, репрезентують Україну, Туреччину, Польщу і Молдавію, — усі краї, де відбувається дія твору. Україна репрезентована в творі найменуваннями відомих українських, польських та литовських княжих родів, котрі безпосередньо пов'язані з українськими землями: «Широкий світ, знайти притулок можна В *Острозьких, у Сангушків, Радивілів*». Символами Турецької імперії середини XVI ст. стали загальновідомі найменування султана Сулеймана II та його дружини-українки: «Байда: ...А ти, турецька земле, не спасешся ні *Роксоланою,* ні *Соліманом,* Бо з Магомета вже давно смієшся, Зробивши милосердника тираном» («Байда...»). Символом тогочасного польського королівства стало найменування короля Сигізмунда II Августа: «Байда: Та не піду я против *Жикмонта* З потугами грізного *Солімана:* Бо перше б я спустошив Україну, А ніж би Лях із Литвином загинув» («Байда...»). Символом Молдавського краю стало найменування молодого боярина Томза, котрий захопив і віддав у полон туркам Байду Вишневецького. Пор. ще: «Ти, Біла Русь, ти, Русь Червона, І ти, Запіллє від Дніпра до Дона! Згадайте, хто воздвиг доми *Острозьких, Заславських, Радивілів та Замойських.* Пора за службу з ними рахуватись, Судом останнім чесно розквитатись» («Цар Наливай»).

Уособлений персоніфікований художній образ нації, етносу творить також низка ЛХА, які функціонують переважно в поетичних творах і становлять собою групу антропонімізованих топонімів та етнонімів. Найвищою частотою вживання серед національно значущих онімів П. Куліша має ЛХА *Україна, Мати.* Ці ЛХА в медитативному контексті поетичних творів набули символічного статусу, бо називають містичну істоту-персонажа — *Україну, Матір:* «У пахарській хаті *Україна* мати Обох нас родила... Однакові пісні Обом нам співала...» («Брату Тарасові...»). Пор. ще: *Україна, Мати безталанна, заплакана Мати* («Брату Тарасові...»), *Україна, баба-недоріка* («Ірод. мор.»). У містерії «Іродова морока» антропонімізовані за походженням топоніми *Україна* та *Польща* ідентифікують полярні національні центри:

«...вона шляхетну *Польщу* вміла підбивати по три шкури щопівроку з *України* драти...» Антропонімізований за походженням етнонім *Лях,* як варіант ЛХА *Польща* (власна назва персоніфікованого образу країни), також забезпечує національну бінарність протиставлення Україна — Польща: «...Вже минулась, не вернеться пасісна година, що в *Ляха* була в крепацтві мати *Україна*...» Протиставлення лежить в основі й низки інших пар антропонімізованих етнонімів: «Без єзуїта *Лях, Москаль* без бюрократа Зустріне серед нас приятеля і брата» («Національний ідеал»); «Одна унія — гарна птиця; Бо єдинить *Русь* із *Ляхом,* А *Лях* одняв у неї панство, Покинув їй саме простацтво...» («Куліш у пеклі»). Антропонімізований за походженням етнонім *Грек* у поезії П. Куліша набуває іншого символічного значення, а саме втраченого багатства античної культури. Напр.: «Коли спідлієте так, як ті *Греки,* Що мову добру, дороге намисто Із дешевеньким шклом перемішали...» («До спідлених»).

Ідентифікацію уособленого образу певної нації П. Куліш здійснює за допомогою національно маркованих прізвищевих назв у формі множини, котрі у текстах письменника вживаються по кілька разів поспіль, що посилює їхню національну значущість. Напр.: «...О ви, *Огончики, Моджевські, Паці,* і ви, *Остої, Кгарниші, Лабедзі.* Чи ви ж на те покидали Ленчицю, Сірадзь, Литву, Краковське, Сендомирське, Щоб ваші замки, займища й осади Козацька дича під мечем держала?» («Цар Наливай»). Національно марковані прізвищеві назви у формі множини — не поодиноке явище у літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша. Їх автор вживає, зазвичай, для ідентифікації уособлених персонажів-загарбників, а також нації-поневолювача України. Напр.: «У *Браніцьких* та *Яблуновських* то за старосвітські пісні і голови людям стинали» («М. Гак»). Помітним зневажливим потенціалом наділений також ЛХА *Гатцуки,* що в поемі «Куліш у пеклі» стає колективною власною назвою євреїв-цензорів. ЛХА *Гатцуки* є протонімом. Прототипи персонажів П. Куліша, за свідченнями дослідників літературної спадщини письменника, були журналістами, статті яких спрямовані проти «кулішівки» [8: 690]. Пор.: «Тепер жиди не карбачами, А друком учать нас самих... Газетчиками друкарями, А в справах судових крючками Перевернулись *Гатцуки,* Ті, що козацтву допікали, Як по Вкраїні рандували Всі мита, промита і шинки...» («Куліш у пеклі...»). Уособленням нації, колективною власною назвою для її представників-персонажів у літературних текстах П. Куліша можуть також виступати найтиповіші імена у формі множини. Пор.: ЛХА *Іван* у поезії «Старорус-малорус до нової, Великої Русі»: «Наші предки москалями вас по ляцькій моді звали... ...Буде час, коли між нами не стоятимуть *Івани,* Що на добрий розум і на серце нам кують кайдани...»

Наше дослідження засвідчило, що ЛХА П. Куліша можуть характеризувати не лише національне чи етнічне походження персонажа-денотата, а й указувати на конкретний регіон, звідки походить персонаж, а також виступати виразним мовним засобом творення

регіонального колориту. Національну онімійну семантику у літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша містить низка відтопонімних прізвищевих назв. Такі відтопонімні ЛХА прізвищеві назви вказують на регіональне походження персонажа-денотата, що підтверджується енциклопедичною характеристикою персонажа в художньому тексті. Наприклад: *Богдан Чорногор,* один із героїв роману «Чорна рада», за походженням чорногорець, власне прізвищева назва, якою він іменується в тексті роману, утворена П. Кулішем від топоніма Чорногорія — власної назви країни на заході Балканського півострова. Чорногорське походження персонажа автор підтверджує і в тексті роману окремо: «...Не дивись, пане гетьмане, що він (Чорногор — *О.Л.*) мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із *Чорної Гори* — десь аж за венграми». Відтопонімні найменування персонажів прикметникового типу також можуть мати статус прізвищевих назв з регіональною значущістю, що підтверджується енциклопедичною характеристикою денотата-персонажа. У романі «Чорна рада» такі ЛХА-прізвищеві назви утворювалися від власної назви полкового міста та вживалися для ідентифікації персонажів-полковників. Напр.: *Паволоцький Шрам* (із Паволочі), *Васюта Ніженський* (із Ніжина), *Остап Миргородський* (із Миргорода), *Дем'ян Полтавський* (із Полтави), *Зіньківський Грицько* (із Зінькова) та ін. Спостереження за написанням цих ЛХА у різних виданнях «Чорної ради» показали, що в сучасних виданнях «Чорної ради» за 1989 та 1998 рік з великої букви пишеться лише ЛХА *Васюта Ніженський,* а решта — з малої, а отже, не вважаються ЛХА. Збережена редакторами велика буква у ЛХА *Ніженський,* очевидно, мотивується тим, що варіант *Ніженський* як ідентифікатор відомої історичної особи поширений у багатьох історичних документах [6: 98]. Щоправда, у виданні роману «Чорна рада» за 1944 рік не лише ЛХА *Паволоцький,* а й *Ніженський, Миргородський, Полтавський, Зіньківський* пишуться з великої букви та цілком справедливо вважаються власними назвами персонажів, бо вони не просто вказують на регіональне походження героїв як на індивідуалізуючу ознаку денотатів-персонажів. Напр.: «Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського... аж там *Остап Миргородський і Дем'ян Полтавський* з старшиною; бенкетують усі у *Зіньківського Грицька*... Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому поки що Україною по Ромен владіти»; «Сомко аж за голову взявся: — *Миргородський,* — каже, — *Полтавський*... проміняти мене на Іванця?» («Чорна рада»). Національне походження персонажа можуть виражати не лише відтопонімні прізвищеві назви, а й найменування, запозичені з відповідної інонаціональної антропонімійної системи. Прикладом такого запозичення є ЛХА *Мамай* («Цар Наливай»). Р.І. Осташ вказує на два джерела походження антропоніма *Мамай:* з української діалектної лексики, де апелятив *мамай* означає «кам'яна статуя у степу», та з антропонімікону тюркських мов [9: 143, 519 – 567]. П. Куліш, очевидно, вважав антропонім *Мамай* тюркським, а тому Кулішів

Мамай — татарин, що підтверджується у драмі «Цар Наливай» енциклопедичною характеристикою денотата-персонажа: «...*Мамай* хоч і татарин, а м'якший од полочанина й рогатинця». Національну характеристику персонажам П. Куліша *надають* також ЛХА, антропонімізовані апелятиви латинського походження: *Tripus* («Петро Сагайдачний»), *Ignotus* («Цар Наливай»). Вони ідентифікують польських священиків і, крім національної онімної семантики, мають яскраво виражену соціальну значущість. Хоч персонажі ідентифіковані ЛХА латинського походження *Tripus* та *Ignotus* в історичних драмах за національністю поляки (*Tripus* у тексті драми «Петро Сагайдачний» ще іменується ЛХА — прізвищевою назвою *Бужинський)* і представляють інтереси польської держави, однак латинська мовна основа цих найменувань є інтегральною, що узагальнює ці художні образи. Адже латинська мова — це мова римо-католицького віросповідання, тому латинські апелятиви послужили мовним джерелом для творення ЛХА священиків-католиків.

У літературних текстах П. Куліша розглянута також актуальна для України XVI—XIX ст. проблема денаціоналізації. Вперше цю проблему письменник порушує в одному з епізодів поеми «Україна», використовуючи для її постановки саме засоби літературно-художньої антропонімії: «Багацько з наших панів у католицтво пооберталось... Хто був *Чапля,* або *Проскура,* або *Лопата,* То вже стали — *Чаплинській, Проскуринський, Лопатинський*». За таких обставин «національний компонент в онімному значенні ЛХА набуває особливої ваги або ж невіддільно ув'язується з іншими компонентами онімного значення, зокрема соціальним, а самі ЛХА перетворюються з нейтральних на характеристичні» [9: 98]. Засобами літературно-художньої антропонімії П. Куліш в оповіданні «Дівоче серце» засвідчує спроби денаціоналізації українців у царській Росії — прізвище одного з персонажів намагаються русифікувати, проти чого той протестує: «...Прозивався він *Кавун* ...І як назве було капітан *Кавуновим,* то він і просить, щоб цього так не величав, бо я, каже, свого отецького прізвища не цураюсь» («Дівоче серце»). Окрім виразної стилістичної функції, вживані тут П. Кулішем ЛХА *Кавун, Кавунов,* засвідчують активну русифікацію українців у царській Росії XIX ст., а також показують негативний вплив цього процесу на український антропонімікон.

Аналогічне варіювання ЛХА маємо і в інших творах письменника, в яких автор акцентує на ганебних явищах національного відступництва. При цьому чужомовні елементи протиставляються найтиповішим українським. Протиставлення є своєрідним засобом вираження моральних суперечностей у свідомості персонажів. Так, у поемі «Маруся Богуславка» таке протиставлення П. Куліш застосовує для національної характеристики потурченого дядька Марусі Богуславки: в молоді роки на Україні він був *Івасем,* а у турецькому середовищі він став *Абазом-башею.* Молоді покойові козачки у драмі «Колії» ідентифікуються польськими демінутивними іменними варіантами *Ігнась,*

Антось і лише в одному епізоді, коли їхнє довір'я до польського пана похитнулося, то згадалося українське походження денотата та український демінутив: *«Ігнатику-братику»*. Протиставлення варіантів ЛХА з різномовними формантами, якими у тексті роману «Чорна рада» П. Куліш називає ніжинського полковника *Васюту,* настільки узагальнилось, що утворило перифраз, який може бути застосований до будь-якого ополяченого українця: «Уже коли ти був раз *Золотаревським,* то *Золотаренком* ізнов не будеш!» («Чорна рада»). Якщо русифіковані чи полонізовані за походженням ЛХА П. Куліша, якими іменуються персонажі-українці, виступають мовним засобом показу денаціоналізації та національного ренегатства денотатів, то, наприклад, турецькі відповідники власних назв персонажів-поляків слугують надзвичайно вдалим та оригінальним засобом творення тюркського національного колориту. Наприклад, у поемі «Маруся Богуславка» П. Куліш у репліці турецького отамана називає гетьмана *Жолкевського Зулуш:* «Я на Цецорі голову *Зулушу* Відтяв мечем за їх неправду...». Під іменем *Зулуш* згадується у турецьких хроніках коронний гетьман Польщі *Станіслав Жолкевський,* який загинув на поч. XVII ст. під Цецорою [8: 129]. Так само Настю Лісовську серед персонажів-мусульман поеми «Маруся Богуславка» називають за турецьким звичаєм *Хасеки-Хуррем*. У літературно-художньому антропоніміконі П. Куліша особливу увагу привертають антропонімізовані етноніми, які письменник використовує як прізвиська персонажів, що вичерпно ідентифікують національну належність денотатів-персонажів. ЛХА-прізвиськами, що за походженням є антропонімізованими етнонімами, автор наділяє епізодичних персонажів, прототипи яких у реальній дійсності зображуваної епохи були, на жаль, досить чисельними. І тому саме антропонімізований етнонім, як найвиразніший експонент національної належності персонажа-денотата, став поширеним мовним засобом показу денаціоналізації. Напр.: «*Туркеня*. О нещаслива доле! Ти звеліла Орді мене в *Турещину* замчати. І, щоб із бранки гірко насміятись, Вернула волю нападом козацьким. Потурчилась я бідна... Рідний батько, Старенький райця, відцуравсь *Туркені,* Він — староста церковний, у Заславі... А я — *Туркеня..*» («Цар Наливай»). Дзвонар про Юроду душевнохворого: «Се перед нещастєм. Таке блягузкає наш *Полячок*. ...Сей був попом та вплутавсь ув Унію... На *Поляка* його перехрестили, Дак він і розуму і глузду збувсь...» («Петро Сагайдачний.»). Пор. ще: «...*Касилдо!* духу гордий, *Полько* пишна!» («Цар Наливай»). Окрему групу національно значущих ЛХА складають власні назви персонажів, які наділені автором двоякою національною значущістю, тобто структура таких літературних онімів поєднує неукраїнські та українські мовні риси. Так, наприклад, уславлений російський воєначальник М. Кутузов у тексті поеми «Куліш у пеклі» стає *Кутузенком*. У цьому ж творі П. Куліш українізує прізвисько візантійського імператара IX ст. Константина Порфирогенеса-Багрянородного (*Багрянородненко)*. Поява таких ЛХА зумовлена, очевидно, відомим прагненням

П. Куліша «націоналізувати» здобутки світової культури, наблизити їх до українського культурного ґрунту.

Отже, поліфункціональні ЛХА виступають важливим мовностилістичним засобом характеристики персонажів-денотатів за хронологічною, соціальною та національною ознаками, а також за суб'єктивною оцінкою. Майстерно використовує письменник ЛХА, утворені на базі *реальних* іменувань *історичних осіб,* у ролі поліфункціональних. Чимало літературно-художніх онімів набувають цього статусу завдяки майстерній стилізації їх у дусі українських фольклорних традицій. П. Куліш, забезпечуючи в літературних текстах український чи чужоземний колорит, також увиразнюючи українське чи неукраїнське походження персонажів-денотатів, використовує найтиповіші антропоніми та антропонімійні конструкції. Однак, зважаючи на особливу актуальність для П. Куліша національної онімної семантики ЛХА, автор активно експериментував у пошуку нових оригінальних онімних засобів для вичерпної характеристики персонажів-денотатів з погляду їхнього національного походження.

1. *Белей Л.О.* Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX ст. — Ужгород, 1995. — 119 с.
2. *Генус-Тарновецька І.* Назовництво у поетичному творі. — Мюнхен; Вінніпег, 1966. — 148 с.
3. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990. — 519 с.
4. *Куліш П.* Примітки. // П. Куліш. Твори у 2 тт. — К., 1998. — Т. 2.– 629 с.
5. *Куліш П.* Твори у двох томах. — К., 1998. – 629 с.
6. Літопис Самовидця. [Історіографічна пам'ятка другої половини XVIIст.] / Видання підготував к.ф.н. Я.І.Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с.
7. *Нахлік Є.* Не «Список з натури», а «самовладний мир» (Естетичні засади П. Куліша-літературознавця» // Слово і час. — 1994. — № 7. — С. 7 – 48.
8. *Нахлік Є.* Примітки. // П. Куліш. Твори у 2 тт. — К., 1998. — Т. 2.
9. *Осташ Р. І.* До походження прізвищевих назв «Реєстру» (спроба етимологічного словника) // Реєстр війська Запорозького 1649 року. — К.,1995. — С. 519 — 567.
10. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1970 – 1980.
11. *Суперанская А. В.* Общая теория имени собственного. — М., 1973. — 366 с.
12. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1977. — 571 с.
13. Українські народні думи та історичні пісні: Збірник. — К., 1990. — 239 с.
14. *Фонякова О. И.* Имя собственное в художественном тексте. — Л., 1990. — 105 с.

Oksana Laver (Uzhgorod)

FUNCTIONAL ASPECT OF ANTROPONIMIC VOCABULARY
IN WORKS OF P. KULISH

The article is devoted to the analysis of functional and stylistic varieties of the belle-literature personage names in the works of P. Kulish, specific features of their structure and resources, especially using historical personage proper names and proper names invented by the writer and nationally-regional significant of belle-literature personage names according to their information evaluative characteristic.

Key words: vocabulary, belle-literature personage proper name, function, (meaning) semantics.